

Modlitewniki i mszaliki dla dzieci w Polsce w latach 1945-1949

Modlitewniki i mszaliki to najpopularniejsze obok katechizmów książki religijne tak dla dzieci, jak i dla dorosłych. Najczęściej zawierają podstawowe modlitwy, w tym pacierz, nowenny, litanie, teksty znanych nabożeństw (różaniec, droga krzyżowa), skrócone obrzędy mszy św., pieśni, pełniąc jednocześnie funkcję śpiewników. Stefan Koperek przy definiowaniu w *Encyklopedii katolickiej* obydwu typów publikacji rozróżniał „modlitewnik” jako książkę zawierającą przede wszystkim modlitwy związane z prywatną pobożnością i „mszalik”, na który składają się głównie teksty mszalne z czytaniem na każdy dzień lub tylko niedziele i święta¹.

„Modlitewnik” lub „mszalik” – te dwa pojęcia często używane są zamiennie. Trzecim popularnym określeniem tego typu wydawnictw jest „książeczka do nabożeństwa”. W omawianym okresie częściej mamy do czynienia z mszalikami. Przedsoborowa, odprawiana po łacinie msza św. wręcz wymuszała korzystanie z nich. Zawierały one przede wszystkim drukowany po łacinie, po polsku lub w wersji dwujęzycznej tekst mszy św. Różnica między modlitewnikiem a mszalikiem prawdopodobnie brała się z proporcji tekstów zawartych w książeczkach. W mszalikach uwaga autorów była skupiona na przebiegu mszy św., w modlitewnikach więcej było modlitw – czy to do odmawiania w ramach pacierza, czy też litanii i innych wezwań oraz pieśni. Niezwykle trudno jednoznacznie rozdzielić te dwa rodzaje publikacji. Jak stwierdza Irena Socha:

Wyróżnikami modlitewnika jako swoistego gatunku wydawniczo-piśmieniowego wydają się: polimorficzność i wielofunkcyjność, gdyż występują w nim na ogół różne formy przekazu².

¹ Zob. S. Koperek, *Modlitewnik*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 12, Lublin 2008, s. 1501-1503; tenże, *Mszalik*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 13, Lublin 2009, s. 460-461. Badacz nie wykluczał z definicji „modlitewnika” tekstów liturgicznych (początkowo w j. łacińskim), mogą się w nim znaleźć także teksty wybranych modlitw, litanii, pieśni.

² I. Socha, *Zabawa święta duszy młodocianej – o książce religijnej*, [w:] *„Przykładne, użyteczne i zabawne”. O polskich książkach dla młodego odbiorcy na Śląsku w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, Katowice 2001, s. 42. Chociaż autorka odnosi się do wydawnictw z przełomu wieku, to na podstawie analizy tekstów wydanych tuż po wojnie tezę tę z powodzeniem można utrzymać.

Są to książki typowo użytkowe, przeznaczone do jeśli nie codziennego, to przynajmniej coniedzielnego użytku. W okresie przedsoberowym stanowiły obowiązkową „wyprawkę” każdego katolika. Określenie „modlić się na książeczce” dotyczy właśnie tej popularnej formy wykorzystania zbiorów modlitw. Niejednokrotnie obok elementarza była to pierwsza książka, jaką w swoim życiu otrzymało dziecko, zwłaszcza przy okazji pierwszej komunii św. Ten zwyczaj jest utrzymany w wielu parafiach do dnia dzisiejszego. Przy dalszej analizie poszczególnych wydań mszalików trzeba przede wszystkim zwrócić uwagę na fakt, że podobnie jak katechizmy, podręczniki i inne publikacje, tak i mszaliki miały swoje wydania przedwojenne³.

Podstawą prezentowanego w artykule opisu stały się wydane w latach 1945-1949 egzemplarze zachowane w Bibliotece Narodowej⁴. Był to dla odradzającego się rynku wydawnictw, w tym także religijnych, czas szczególnie ożywiony. Próbowano przywrócić przedwojenny układ, dostarczyć odbiorcom książki, których brakowało podczas okupacji. Rok 1949 to według historyków czas próby ostatecznej rozprawy komunistów z Kościołem katolickim⁵. Działania komunistycznych władz w stosunku do prywatnego rynku książki szczegółowo opisał w swoich pracach Stanisław A. Kondek, jednak w niewielkim tylko stopniu odnosił się do działań aparatu państwowego wobec wydawców publikacji religijnych, zwłaszcza wydawców kościelnych⁶. Od 1950 r. na prawie 30 lat książka religijna dla dzieci, zwłaszcza książka literacka, np. *Boży Roczek* Ewy Szelburg-Zarembiny, teksty jasełek⁷, praktycznie została wyeliminowana z rynku wydawniczego; ograniczenia w liczbie tytułów dotknęły również książkę dewocyjną, modlitewniki, katechizmy, których wydawanie było ściśle koncesjonowane. Dlatego niezwykle ważne jest przypominanie autorów i tekstów z tego okresu. Pod uwagę wzięto 36 pozycji zamieszczonych w towarzyszącej artykułowi bibliografii. Naj-

³ W takich wypadkach starano się zaprezentować i porównać wydanie przedwojenne z powojennym.

⁴ Wszystkie omówione w artykule egzemplarze, oprócz jednego, zostały opisane z autopsji. W zbiorach BN nie zachował się (mimo rejestracji w „Przewodniku Bibliograficznym”) egzemplarz modlitewnika Elżbiety Estreicherowej *Panie, naucz mnie się modlić! Książeczka do nabożeństwa dla chłopców* (Kraków 1947, s. 224).

⁵ Zob. np. A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce (1945-1989)*, Kraków 2003; P. Kądziela, *Kościół a Państwo w Polsce 1945-1965*, Wrocław 1990; Z. Zieliński, *Kościół w Polsce 1944-2002*, Radom 2003; J. Żaryn, *Dzieje Kościoła Katolickiego w Polsce (1944-1989)*, Warszawa 2003.

⁶ S.A. Kondek, *Władza i wydawcy. Polityczne uwarunkowania produkcji książek w Polsce w latach 1944-1949*, Warszawa 1993, oraz S.A. Kondek, *Papierowa rewolucja. Oficjalny obieg książek w Polsce w latach 1948-1955*, Warszawa 1999.

⁷ Szerzej o powojennych wydaniach jasełek i zmianach w ich tekstach pisałam w artykule: G. Lewandowicz-Nosal, *Zerwana nić. Religijne sztuki teatralne dla dzieci w latach 1945-1950. Na tropie cenzury*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia” 2014, R. 12, s. 86-102.

więcej z nich, po 11 tytułów, ukazało się w roku 1947 i 1948. Były to dwa lata najbardziej ożywionej produkcji książek religijnych w pierwszym powojennym pięcioleciu. Na rynku książki religijnej dominowały dwie oficyny jezuickie – krakowskie Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy i warszawskie Wydawnictwo Księży Jezuitów, aktywna była księgarnia św. Wojciecha z Poznania i również poznańskie wydawnictwo księży pallotynów, późniejsze „Pallotinum”. Na Śląsku książki religijne ukazywały się w Księgarni św. Jacka, nakładem katowickiej Kurii Diecezjalnej, Administracji Apostolskiej Śląska Opolskiego i Wydawnictwa Diecezjalnego św. Krzyża w Opolu. Pojedyncze tytuły ukazały się w Mysłowicach, Włocławku i Lublinie. Najwięcej publikacji wyszło spod pras drukarskich w Poznaniu i Krakowie – po siedem, następnie w Warszawie – pięć, po cztery w Katowicach i Opolu. Mniejszymi, choć też aktywnymi ośrodkami wydawniczymi były Kielce (Wydawnictwo Księgarni „Jedność”) i Częstochowa.

Najpopularniejszą pozycją był *Mały modlitewnik* wydawany w Opolu, który w omawianym okresie doczekał się czterech edycji. Sześć innych tytułów ukazało się dwukrotnie. Ich autorami byli głównie księża: Stanisław Bajko, Czesław Piotrowski, Adam Szafrąński, Stanisław Tworowski, dwa modlitewniki wydano anonimowo (*Chwalmy Pana. Zbiór modlitw i pieśni dla młodzieży szkolnej* oraz *Dzieci uczestniczą we Mszy świętej...* – oba wydrukowane w Katowicach). Warto zwrócić uwagę na fakt, że w tym początkowym okresie publikowaniem modlitewników zajmowały się nie tylko wydawnictwa kościelne – zakonne (jezuici, pallotyni, salezianie) lub diecezjalne (kuria katowicka, wydawnictwo św. Jacka, św. Krzyża), choć do nich należała większość wydrukowanych modlitewników, ale również wydawnictwa prywatne – Stanisława Arcta, Eugeniusza Kuthana, Księgarnia Krakowska Gebethnera i Wolffa.

Geografia wydawnicza wskazuje na oficyny mające swoje siedziby głównie w Poznaniu, Krakowie, Warszawie i Opolu. W omawianym okresie mszaliki i modlitewniki dla dzieci ukazały się łącznie w dziesięciu miastach, opublikowane przez 20 wydawców lub nakładców.

Niewiele można powiedzieć o popularności poszczególnych modlitewników na podstawie ich nakładów. Ujawnione zostały one bowiem jedynie w przypadku pięciu tytułów (siedem wydań)⁸. Tylko w jednym przypadku nakład przekroczył granicę 20 000 egzemplarzy⁹.

⁸ Były to: *Mały modlitewnik* z Opolu, który w 1948 r. ukazał się w nakładzie 9400, w 1949 r. – 20 000 egz., następnie modlitewnik A. Szafrąńskiego – nakład w 1946 r. wyniósł 16 000, a w 1948 r. – 29 000 egz., *Mszalik Henia ministranta* i *Promyk niebios* opublikowano w 10 000, a *Ojciec nasz* – w 17 000 egz.

⁹ Był to modlitewnik ks. A. Szafrąńskiego *Przy Jezusowym ołtarzu*, wydany w 1948 r. w Kielcach w nakładzie 29 000 egzemplarzy.

Omawiany zbiór można podzielić na kilka kategorii. Jedną z nich jest autorstwo publikacji. Mamy do czynienia z wydawnictwami tak autorskimi, jak i anonimowymi, które stanowią połowę zbioru. Wyodrębnić można również modlitewniki zachęcające i uczące odprawiania konkretnych nabożeństw, np. różańca¹⁰. Innym z możliwych podziałów może być typologia regionalna, w której uwzględniono by zamieszczone w publikacjach modlitwy charakterystyczne dla określonego regionu¹¹. Szersza klasyfikacja – wzorem propozycji Rolanda Prejsa – wykorzystywałaby ogólną geografę wydawniczą¹². Jednak ze względu na szczególnego odbiorcę omawianych modlitewników w dalszym opisie przyjęto właśnie typologię uwzględniającą ich adresatów.

W obrębie naczelnej kategorii, jaką są dzieci i młodzież, można wyróżnić kilka bardziej sprecyzowanych grup odbiorców. Największą grupę stanowią przede wszystkim modlitewniki ogólne dla szerokiego kręgu odbiorców, publikowane z zaznaczeniem „dla młodzieży, młodzieży szkolnej, diatwy szkolnej”. Druga kategoria to modlitewniki dla z góry określonej grupy, np. ministrantów, członków kościelnych organizacji i stowarzyszeń. Trzecia grupa uwzględnia podział na płeć, mszaliki dla „dziewcząt/chłopców”, „panien/młodzieńców”. Czwarta to modlitewniki dla dzieci najmłodszych, przedszkolnych¹³.

W dalszej części artykułu publikacje zostaną omówione według przyjętej typologii, a w jej obrębie – według daty wydawania.

1. Modlitewniki ogólne

W omawianym okresie w poznańskiej Księgarni św. Wojciecha ukazały się dwa wydania modlitewnika opracowanego przez ks. dr. Czesława Piotrowskiego (1891-1963)¹⁴ pt. *Niech będzie Bóg uwielbiony! Modlitewnik dla młodzieży*. Pierwsze, opublikowane w 1945 r., liczyło 222 strony, kolejne, obszerniejsze (303 strony) – w 1946 r.

¹⁰ Zob. A.M. Bańkowska, *Różami uwieńczy Jej skroń!*, Poznań [1948], s. 47.

¹¹ Tu należałoby wówczas wskazać np. modlitewniki: lubelski M. Michalskiego, wydany w Mysłowicach nakładem Katolickiego Urzędu Parafialnego „W służbie Jezusa”, i warszawski S. Tworowskiego.

¹² Zob. R. Prejs, „Złoty ołtarzyk”. *Wstępna typologia modlitewników*, „Roczniki Historii Kościoła” 2011, T. 3, s. 59-87. Jednak autor rejestruje w ten sposób różne warianty jednego tylko modlitewnika. W prezentowanej pracy mamy natomiast do czynienia ze zbiorem różnych tekstów publikowanych w wielu oficynach wydawniczych.

¹³ Autorka ma świadomość, że nie jest to do końca podział rozłączny, np. *Mszalik Henia ministranta* zostałby przydzielony zarówno do kategorii modlitewników dla chłopców, jak i ściśle określonej grupy odbiorców, w tym wypadku ministrantów (i właśnie w tej kategorii został omówiony), podobna sytuacja ma miejsce w przypadku modlitewnika dla dziewcząt z Sodalicii Mariańskiej.

¹⁴ Cz. Piotrowski był również autorem katechizmów.

Wydanie z 1945 r. miało bardzo skromną szatę graficzną, pozbawione było spisu treści. W uwagach wstępnych podkreślono konieczność i wartość pracy oraz modlitwy (przywołano wzór ewangelicznych sióstr Marii i Marty), omówiono też sprawę odpustów. Autor pisał: „najmilsze jednak są Bogu modlitwy *dzieci i młodzieży*, którą Zbawiciel najwięcej kochał i którą zawsze szczególną otaczał opieką”¹⁵. Dalej zawarto: codzienny pacierz, dwie msze św., sakrament pokuty i Sakrament Ołtarza, inne modlitwy, litanie do Pana Jezusa, do Najświętszego Serca Jezusa, litanie loretańską, *Litanie do Wszystkich Świętych*, różaniec, godzinki, nieszpory, gorzkie żale, drogę krzyżową oraz obszerny zbiór pieśni¹⁶.

Wydanie z 1946 r. było już bardziej eleganckie, drukowane czarno-czerwoną czcionką i opatrzone spisem treści. Rozszerzeniu uległa sama zawartość.

Anonimowy *Chwalmy Pana. Zbiór modlitw i pieśni dla młodzieży szkolnej* ukazał się prawdopodobnie już w 1945 r. nakładem Kurii Diecezjalnej w Katowicach¹⁷. Składał się z dwóch części: modlitwy i pieśni (drugi dział był niezbyt rozbudowany). Podobnie jak w opisanym poniżej modlitewniku opolskim (*Mały modlitewnik*) zamieszczono rysunkowy schemat przebiegu mszy św. z podziałem na mszę katechumenów i wiernych.

W 1946 r. w Opolu ukazały się dwie edycje *Małego modlitewnika*. Jedną była sygnowana przez Wydawnictwo Diecezjalne św. Krzyża w Opolu i miała różową kartonową okładkę, druga, w białej kartonowej okładce, ukazała się nakładem Administracji Apostolskiej Śląska Opolskiego. Obie miały jednakową treść i *imprimatur* bp. Bolesława Kominka, administratora apostolskiego z 2 sierpnia 1946 r. Wydanie w białej kartonowej okładce trafiło, o czym świadczy napis ołówkiem na egzemplarzu, do Biblioteki Narodowej 30 października 1946 r. Nieznany jest autor modlitewnika, książka nie miała też żadnego wstępu.

Kolejne dwie edycje tego modlitewnika ukazały się w 1948 i 1949 r. Były to już wydania eleganckie, w czarnych tekturowych okładkach z czerwonymi brzegami i sznurowymi zakładkami, ułatwiającymi zaznaczanie w modlitewniku wybranego tekstu. W publikacji z 1948 r. pojawiła się informacja, że jest to wydanie drugie wydrukowane w nakładzie 9400 egzemplarzy, zaś na wydaniu z 1949 r. – informacja, że jest to wydanie czwarte o nakładzie 20 000 egz. Niejasne jest, kiedy mogło się ukazać ewentualne wydanie trzecie. Oba były opublikowane z polecenia ks. dr. B. Kominka, administratora apostolskiego Śląska Opolskiego, przez Wydawnictwo św. Krzyża w Opolu.

¹⁵ Cz. Piotrowski, *Niech będzie Bóg uwielbiony! Modlitewnik dla młodzieży*, Poznań 1945, s. 9.

¹⁶ Było ich łącznie 56.

¹⁷ Datę 1945 r. przyjęto na podstawie *imprimatur*, data wpływu egzemplarza obowiązkowego do BN to 1946 r.

Wydanie drugie miało *imprimatur* ks. B. Kominka z 11 czerwca 1948 r., a wydanie czwarte – *imprimatur* ks. dr. Pawła Latuska, wikariusza generalnego, z 25 maja 1949 r. Różniły je obrazki zamieszczone na drugiej stronie okładki. W wydaniu z 1948 r. znajduje się obrazek Dzieciątka Jezus z rozłożonymi rękami, opatrzony podpisem: „Przyjdźcie do mnie wszyscy”, a w edycji z 1949 r. – obraz Serca Pana Jezusa z podpisem: „Serce Jezusa, zmiłuj się nad nami”. Oba wydania zostały znacznie rozszerzone w stosunku do pierwodruku z 1946 r. Przede wszystkim pojawił się wstęp autorstwa bp. B. Kominka, adresowany: „Drodzy Młodzi Przyjaciele”. Autor zaznaczył, że jest to nowe, uzupełnione i znacznie rozszerzone wydanie modlitewnika. Życzeniem biskupa było, aby książka ta znalazła się w rękach każdego młodego człowieka, nauczyła go uczestniczenia we mszy św. i nabożeństwach, ułatwiła przygotowanie do sakramentów:

oby stał się dla każdego z was ukochanym przyjacielem i nieodstępnym towarzyszem, który zawsze i wszędzie, gdziekolwiek się znajdziecie, pomnażał w was będzie wiarę świętą, zmacniał nadzieję i rozpałał miłość Bożą. Opole, w uroczystość Podwyższenia Krzyża Świętego 1948 r.¹⁸

Dwie podstawowe części modlitewnika: *Modlitwy i nabożeństwa* oraz *Pieśni* zostały poprzedzone krótkim katechizmem, którego nie było w wydaniu z 1946 r. Bardzo interesujący jest schemat pokazujący układ mszy św. z podziałem na mszę św. katechumenów i wiernych. Była to publikacja bardzo przemyślana, uporządkowana, z dużym zbiorem pieśni.

Ksiądz Stanisław Tworowski (1901-1999) przyjął święcenia kapłańskie w 1926 r. Przez wiele lat katechizował w warszawskich szkołach. W czasie wojny posługiwał jako kapelan siostr Matki Bożej Miłosierdzia przy ul. Żytniej i kapelan AK, brał też udział w powstaniu warszawskim. Od 1981 r. pełnił funkcję kapelana prymasa Józefa Glempa. Był wtedy najstarszym – i wiekiem, i stażem – kapłanem archidiecezji warszawskiej. Ze względu na swoje poglądy polityczne (należał do Stronnictwa Narodowego) miał kłopoty z cenzurą zarówno w latach przedwojennych, jak i po 1945 r.¹⁹ Tutaj interesuje nas jako autor niezwykle popularnego modlitewnika *Ciebie Boga chwalimy*. Jego pierwsza edycja z podtytułem *Książeczka do nabożeństwa liturgicznego i pieśni* ukazała się prawdopodobnie nakładem własnym autora w 1934 r. w nakładzie 10 000 egzemplarzy²⁰. W 1939 r. w warszawskim Wydawnictwie Księży Jezuitów ukazało się

¹⁸ Ks. bp B. Kominek, *Wstęp*, [w:] *Mały modlitewnik*, Opole 1948, s. 2. Święto Podwyższenia Krzyża św. przypada 14 września – G. L.-N.

¹⁹ Zob. G. Kalwarczyk, *Jubileuszowy Rocznik Archidiecezji Warszawskiej 1998*, t. 1: *Osoby i Instytucje*; cyt. za: Stanisław Tworowski, [online] <https://pl.wikipedia.org/wiki/Stanis%C5%82aw_Tworowski> (10.10.2017).

²⁰ Na nakład własny wskazuje napis: „Skład Główny x St. Tworowski Warszawa ul. Chłodna 9”.

ósme już wydanie książki. Modlitewnik, jak pisał autor we wstępie, był wprawdzie adresowany do wszystkich, ale głównie do „działwy szkolnej” (wydanie z 1934 r.), „młodzieży szkolnej” (wydanie z 1939 r.). W wydaniu z 1939 r. dodano przedmowę od wydawnictwa autorstwa ks. Edwarda Kosibowicza, który pisał:

niniejszy modlitewnik jest jednym z najlepszych. Adresowany do młodzieży przez kapłana wychowawcę i miłośnika młodzieży. Jest wymodlony i przemyślany do najmniejszych szczegółów. O popularności świadczy fakt, że w ciągu trzech lat rozchwytała 40 000 egzemplarzy w poczwórnym wydaniu. Obecnie wydanie jest nowe, przez autora przejrzone i ulepszone²¹.

Treść pierwszego wydania z 1934 r. składała się z czterech części: o czci Bożej w domu, czci Bożej w kościele, poświęconej nabożeństwu roku kościelnego oraz dotyczącej sakramentów świętych, uzupełnieniem były lekcje i ewangelie na kolejne niedziele oraz obszerny zbiór pieśni religijnych. Oprócz tekstu podstawowego autor dodawał liczne przypisy wyjaśniające i uzupełniające²². Przy modlitwach pacierza wymienione zostały książki *O naśladowaniu Jezusa* Tomasza à Kempis i *Ćwiczenia duchowe* św. Ignacego Loyoli jako przydatne przy rozmyślaniach – pobożnej praktyce pogłębiającej życie duchowe. Obrzędy mszy św. zapisano w wersji polsko-lacińskiej, z podziałem na mszę dla katechumenów, rozpoczynającą się od *Asperges* – „Pokrop mnie hizopem...” – Ps 51 (50), 9, i mszę wiernych, rozpoczynającą się od „Osądź mnie Boże i rozeznaj sprawę moją...” – Ps 43 (42), 1. Dalej następowała Lekcja – *Lectio Epistolae* – czytanie listu (tzw. epistoły) – wyjątku najczęściej z listów św. Pawła, całość kończyła tzw. „ostatnia ewangelia”, czyli odczytywany po błogosławieństwie końcowym początek Ewangelii św. Jana 1,1-14 („Na początku było Słowo...”). Dodano uroczyste nabożeństwo na polach walk pod Radzyminem i Ossowem, a przypis ze s. 507 odnosił się do „cudu nad Wisłą”. Przy gorzkich żalach podano informację, że jest to nabożeństwo pasyjne odprawiane od 1707 r. w warszawskim kościele św. Krzyża, przy pieśni *Kiedy ranne wstają zorze* odnotowano jej autora – Franciszka Karpińskiego – i datę powstania utworu – rok 1792, przy *Boże coś Polskę*, że jest to hymn narodowy ze słowami Alojzego Felińskiego z 1816 r. i ostatnią zwrotką autorstwa Antoniego Góreckiego z 1817 r. Tak więc od samego początku Tworowski uzupełniał swoje modlitewniki informacjami literackimi, historycznymi, praktycznymi. Do wydania z 1934 r. dodano też ministranturę zaczerpniętą z katechizmu ks. Rocha Filochowskiego.

²¹ Ks. E. Kosibowicz, *Przedmowa* do edycji *Ciebie Boga chwalimy* z 1939 r.

²² Pisał np., że Modlitwa Pańska (Ojczy Nasz) składa się z wezwania i siedmiu próśb, z których pierwsze trzy odnoszą się do Pana Boga, a w następnych czterech prosimy Boga o łaski potrzebne dla naszej duszy i ciała.

Pierwsze powojenne wydanie modlitewnika ks. S. Tworkowskiego ukazało się w 1946 r. w prywatnym wydawnictwie Eugeniusza Kuthana. Zostało oznaczone jako wydanie siódme uzupełnione. Był to prawdopodobnie dokładny przedruk ostatniej edycji przedwojennej, na co może wskazywać *imprimatur* z 12 stycznia 1939 r., ten sam wstęp podpisany przez autora, prefekta szkół, z 14 stycznia 1939 r. i oczywiście zawartość. Książka była objętościowo grubsza, wydana na grubym papierze, druk, zwłaszcza pieśni, miał gorszą jakość.

Drugie wydanie powojenne, oznaczone jako ósme, ukazało się w 1949 r. ponownie w warszawskim Wydawnictwie Księży Jezuitów. Nosiło podtytuł *Mszalik. Modlitewnik*, już bez wskazania „dla młodzieży”. Interesujące jest ujawnienie nazwiska ilustratorki, prof. Edwardy Przeorskiej (1900-1965)²³. Dodano objaśnienia symboli używanych w ilustracjach, a na stronie przedtytułowej umieszczono ilustrację Matki Boskiej Ostrobramskiej w niebiesko-złotej tonacji, która zastąpiła fotografię obrazka przedstawiającego Matkę Boską Częstochowską. Ten zabieg można odczytać jako pewien symbol pamięci o przedwojennych granicach Polski.

W przedmowie, sygnowanej na listopad 1948 r., autor informował, że jest to nowe, gruntownie przepracowane wydanie. Modlitewnik był opracowywany podczas wojny, w latach 1940-1943. Tworkowski składał podziękowania poległemu w powstaniu warszawskim doktorowi Kazimierzowi Raczyńskiemu-Wolińskiemu, w którego domu zrodziła się znaczna część książki, dziękował księżom salezjanom, szczególnie ks. Adamowi Skalbani, dyrektorowi Zakładu Salezjańskiego w Zielonem k. Głowska, gdzie twórca publikacji kończył i przechowywał rękopis, oraz ojcu jezuitcie Janowi Rostworowskiemu za przejrzenie rękopisu i cenne poprawki²⁴.

Podstawowy układ modlitewnika pozostał bez zmian, dodano msze o świętych Pańskich wraz z krótkimi życiorysami, msze wotywny, np. ślubną, za chorych, szereg nabożeństw, komentarzy i objaśnień liturgicznych. Autor odwoływał się do encykliki Piusa XII *Mediator Dei*, w której papież podkreślał znaczenie liturgii i zachęcał wiernych do uczestnictwa w niej.

Mimo że Tworkowski podpisywał się jako prefekt szkół warszawskich, można sądzić, że ten bardzo już rozbudowany mszalik, tak pod względem treści, jak i objętości, skierowany był raczej do dorosłego odbiorcy²⁵.

Natomiast ks. Adam Ludwik Szafrąński (1911-2004), będący profesorem KUL-u, pracował jednocześnie w Wyższym Seminarium Duchownym

²³ E. Przeorska była warszawską malarką i graficzką, ilustrowała również modlitewnik ks. S. Bajki.

²⁴ O. Jan Rostworowski był przed wojną dyrektorem Wydawnictwa Księży Jezuitów w Krakowie, stąd być może pomoc z jego strony.

²⁵ Ukazał się on jeszcze trzykrotnie: w 1961, 1965 i – po raz ostatni – w 1971 r. Znacznie popularniejszy był mszalik dla dzieci *Z Tobą Jezu* (pierwsze wydanie około 1961 r.).

w Kielcach i z tym miastem związał swoją działalność duszpasterską. Tutaj ukazały się dwa wydania jego modlitewnika *Przy Jezusowym ołtarzu. Modlitewnik dla młodzieży* (1946 i 1948 r.). W wydaniu pierwszym zamieszczono wstęp biskupa kieleckiego Czesława Kaczmarka adresowany do „Polskiej młodzieży”, w którym zachęcał on do uczestnictwa we mszy św. Treść samego modlitewnika składała się z części wyjaśniającej znaczenie Eucharystii, sposobów uczestniczenia w niej oraz z kolejnych części liturgii w dwóch językach, po łacinie i po polsku. Zamieszczono też mszę św. recytowaną dla dzieci z niższych klas szkół podstawowych. Ważny element modlitewnika stanowiły pieśni. W drugiej części zawarto liczne modlitwy i teksty nabożeństw: litanie, drogę krzyżową, gorzkie żale, różaniec, przygotowanie do spowiedzi, rachunek sumienia według Dziesięciu przykazań, modlitwy przed komunią św. i po niej. W wydaniu drugim dodano kolejne msze św. i różne modlitwy, zrezygnowano natomiast z mszy recytowanej dla dzieci młodszych. Oba wydania były ilustrowane. W pierwszym zamieszczono fotografię ołtarza oraz cztery rysunki, których autor jest nieznany. Wydanie drugie ilustrowała Iza Borowska, zamiast fotografii pojawił się rysunek ołtarza. Jest to raczej mszalik niż modlitewnik, przede wszystkim ze względu na dużą liczbę tekstów mszy św.; nie ma w nim np. modlitw pacierza.

W 1946 r. ukazało się jedyne wydanie modlitewnika ks. Mieczysława Michalskiego *Pójdź za mną. Bogaty wybór modlitw i pieśni dla młodzieży polskiej i dla wszystkich wiernych*. Autor był prefektem w Gimnazjum i Liceum Wacławy Arciszowej w Lublinie oraz wikariuszem katedry lubelskiej. Właściwą treść poprzedzały aż trzy przedmowy. W swoim słowie wstępnym ks. dr Piotr Stopniak, administrator diecezji lubelskiej, zwracał uwagę, że wskutek długoletnich działań wojennych daje się odczuć wielki brak książeczek do nabożeństwa i zbiorów pieśni religijnej. Dziękował autorowi za poniesiony trud w przygotowaniu publikacji, a zwłaszcza za pokonanie wielkich trudności związanych z nabyciem papieru²⁶. Sam autor w przedmowie zaznaczał, że:

Barbarzyńska wojna rozpętana przez satanizm hitlerowski zniszczyła mienie narodu polskiego, miliony szlachetnych istnień, rzuciła w błoto pomniki naszej przepięknej kultury materialnej i duchowej, do której należały księgozbiory, malarstwo, rzeźba, pieśń i muzyka. Dźwigają się stropy naszej Ojczyzny; dźwigać się musi i uszlachetniać dusza naszego narodu. Pragnę więc, aby ta książeczka *Pójdź za mną*, którą ofiaruję naszej kochanej młodzieży polskiej i całemu narodowi polskiemu, stała się duszą, nieodłącznym przyjacielem naszego życia i przyczyniła się do kształtowania bogactwa du-

²⁶ Zob. M. Michalski, *Pójdź za mną. Bogaty wybór modlitw i pieśni dla młodzieży polskiej i dla wszystkich wiernych*, Lublin 1946, s. 2.

chowego i zjednoczenia wszystkich warstw narodu polskiego w imię hasła: „Polonia semper Fidelis” – Polska zawsze wierna Bogu i zdrowym tradycjom narodu²⁷.

Autor dziękował za pomoc w opracowaniu modlitewnika, prosił o życzliwą krytykę, aby w drugim wydaniu mogły być uwzględnione wszystkie uwagi i wskazówki. Trzecie słowo wstępne pochodziło od ks. dr. Floriana Krasuskiego, prałata i dziekana kapituły lubelskiej oraz prefekta szkół średnich, który pisał:

wiemy, jak do dobrej modlitwy pomaga dobry modlitewnik. Niestety starsza młodzież, zwłaszcza chłopcy, naśladowując dorosłych mężczyzn, przychodzi do kościoła przeważnie bez książeczek do nabożeństwa, a trudno przypuścić, że modli się wtedy myślnie. Niestety wielu myśl błąka się wtedy w dziedzinach, nie mających nic wspólnego z nabożeństwem. Częściową przyczyną tego stanu był dawniej brak odpowiednich dla młodzieży modlitewników²⁸.

Jak widać, autor zadbał o odpowiednie poparcie dla swojej inicjatywy. Dziękował też ks. dr. Stanisławowi Krynickiemu, proboszczowi katedry lubelskiej, za duchowe i materialne wsparcie w wydaniu tej książeczki.

W publikacji oprócz podstawowych modlitw umieszczono bardzo dokładne rozpisanie części mszy św. w układzie polsko-łacińskim z objaśnieniami. Wśród litanii – jako element lokalnej tradycji – znalazła się *Litania do Cudownego Pana Jezusa Trybunalskiego*, znajdującego się w kaplicy katedralnej w Lublinie, oraz mało znana *Litania do św. Zyty* (a także pieśń do tej świętej). Wśród różnych rodzajów mszy (dla dzieci, mszy rzymskiej) znalazła się także msza św. śpiewana F. Karpińskiego. Całość kończyły dwa hymny: *Boże, coś Polskę* i *My chcemy Boga*. Można przypuszczać, że tak skonstruowany modlitewnik „przyczyniał się do zaprawiania młodzieży do dobrej modlitwy na większą chwałę Bożą i dla zbawienia jej dusz”²⁹. Wydany został prawdopodobnie nakładem własnym autora, nie wiadomo w ilu egzemplarzach, stąd trudno ocenić, do jak dużego grona odbiorców dotarła treść książki.

Natomiast ksiądz dr Władysław Szafranski był prefektem szkół wrocławskich. W 1946 r. we Wrocławku opublikowano drugie wydanie jego *Zbioru modlitw i pieśni kościelnych ze specjalnym uwzględnieniem modlitw ucznia(nnicy) w czasie Mszy św. szkolnej*. Z katalogu Biblioteki Narodowej znamy tylko wydanie drugie. Być może pierwsze zostało opublikowane już

²⁷ Tamże, s. 6.

²⁸ Tamże, s. 5.

²⁹ Ks. F. Krasucki, *Słowo wstępne*, [w:] M. Michalski, dz. cyt., s. 2.

w 1945 r. na co wskazuje data *imprimatur* z 25 kwietnia 1945 r. W książeczce do typowych modlitw i litanii dołączono krótką ministranturę.

Dwukrotnie w Katowicach – w 1946 i 1948 r. – ukazał się bardzo obszerny zbiór modlitw i pieśni dla młodzieży szkolnej pt. *Chwalmy Pana*³⁰. Był on, podobnie jak tom wydany w Częstochowie, anonimowy. Interesujące jest to, że katowicki modlitewnik zawierał osobno omówienie mszy dla dzieci i mszy dla młodzieży. Bardzo ciekawy jest schemat mszy św. z podziałem na poszczególne części. Wyróżniono mszę katechumenów, składającą się z dwóch części. Część pierwsza to modlitwy człowieka do Boga, część druga – nauka: Bóg mówi do człowieka. Osobno opisano mszę wiernych („Mój chleb staje się chlebem niebieskim”), podzieloną na trzy części: 1. Przy sposobienie ofiary (Ofiarowanie), 2. Ofiara (Przeistoczenie) oraz 3. Uczta ofiarna (Komunia św.).

Mszę dla dzieci prowadził przewodnik, który wypowiadał w języku polskim modlitwy. Dzięki temu odprawiana po łacinie, niezrozumiała dla najmłodszych msza stawała się jasna, a udział w niej pełny. To jeden z ciekawszych i najobszerniejszych, tak pod względem modlitw, jak i pieśni, zbiorów. Być może ta wielość pieśni wynikała ze śląskiej tradycji.

W 1947 r. Wydawnictwo Księży Pallotynów w Poznaniu opublikowało anonimowy *Modlitewnik dla młodzieży* z podtytułem *Książeczka do nabożeństwa*. Książka była pomyślana jako prezent, gdyż na stronie przedtytułowej znalazła się ramka z napisem „Pamiętka” oraz cztery rubryki, w których można było wpisać, z jakiej okazji dziecko ją otrzymywało (najczęściej była to oczywiście pierwsza komunია św.). Treść nie odbiegała od zawartości innych tego typu publikacji. Dołączono tzw. modlitwy przygodne, m.in. za rodziców, rodzeństwo, nauczycieli, opiekunów, poległych podczas wojny, akty strzeliste za zmarłych, modlitwę o wytrwałość. Publikacja zawierała też modlitwę za Ojczyznę i pieśń *Boże, coś Polskę*. Interesująca była propozycja, aby drogę krzyżową w Wielki Piątek odprawić, odwiedzając 14 kościołów i w każdym rozważając jedną stację (jeśli zaś kościołów jest mniej, w każdym można odmówić po kilka stacji). Dodatkowo do różnych modlitw przypisane były odpusty. Całość uzupełniało kilka wybranych pieśni kościelnych (kolędy, pieśni wielkopostne, wielkanocne, na Boże Ciało). Podstawową zaletą tego modlitewnika była właśnie wielość modlitw przypisanych na każde większe święto kościelne.

Również w 1947 r. nakładem Księgarni św. Jacka w Katowicach ukazało się pierwsze wydanie mszalika pt. *Dzieci uczestniczą we mszy świętej*. Na stronie tytułowej pojawiła się następująca informacja: „Mszalik niniejszy prze-

³⁰ Zob. *Chwalmy Pana. Zbiór modlitw i pieśni dla młodzieży szkolnej*, Katowice 1946 (I wyd.) i 1948 (II wyd.).

znaczony jest dla najmłodszej dziatwy; ułożony zaś został przez grono księży katechetów diecezji katowickiej”. Mamy więc do czynienia z dziełem zbiorowym, ale nadal anonimowym. Była to niewielkich rozmiarów książeczka o objętości 36 stron. Kolejne wydanie ukazało się rok później. W tej edycji na stronie redakcyjnej zamieszczono drzeworyt ukrzyżowanego Jezusa ze św. Janem, Matką Boską i Marią Magdaleną stojącymi pod krzyżem oraz informację, że „msza święta jest powtórzeniem ofiary krzyżowej Jezusa Chrystusa, który na górze Kalwarii ofiarował za nas Ojcu Niebieskiemu swe ciało i swoją krew”. W tym wydaniu zamieszczono więcej ilustracji niż w pierwszym. Wszystkie edycje miały taką samą treść i zawierały dokładne objaśnienie przebiegu mszy świętej. Omówiono jej kolejne elementy łącznie z przynależnymi im gestami i postawami (zaznaczono, kiedy trzeba klęczeć, stać, siadać, kiedy czynić duży lub mały znak krzyża). Ujawniona została ważna rola przewodnika wprowadzającego w kolejne etapy liturgii, objaśniającego je. W osobnym dodatku zamieszczono pieśni mszalne przeznaczone do odśpiewania podczas kolejnych części mszy św. Niewątpliwie mszalik ułatwiał dziecku udział w przedsoborowej mszy, dawał zrozumienie tego, co dzieje się na ołtarzu. Istotną rolę odgrywały ilustracje. W omawianych wydaniach były trzy wspólne całostronicowe rysunki – ofiarowanie chleba, Podniesienie i komunia kapłana. W wydaniu z 1948 r. zamieszczono dodatkowo dziewięć następujących ilustracji obrazujących kolejne części mszy św.

Te miniaturowe mszaliki (pierwszy wysokości ośmiu cm, następny – dziesięciu cm, obydwa objętości 36 stron) o bardzo przemyślanej treści dostosowane były do poziomu dziecka i niewielkich rozmiarów jego dłoni; książeczki zilustrowano w taki sposób, aby nieumiejący jeszcze czytać odbiorca mógł poznać kolejne części mszy św.

W 1947 r. Katolicki Urząd Parafialny w Mysłowicach wydał niewielkich rozmiarów modlitewnik dla dzieci szkolnych pt. *W służbie Jezusa. Modlitewnik dla dzieci szkolnych*. Autorami tej książeczki do nabożeństwa byli prawdopodobnie księża pracujący w Mysłowicach. To oni podpisali się pod wstępem zaczynającym się od słów:

„Drogie dziecko!” Oto twoja książeczka do nabożeństwa. Jest maleńka, ale bogata. Znajdziesz w niej twoje pacierze, modlitwy przy Mszy św., przygotowanie do spowiedzi św. oraz kilka naszych pięknych, starodawnych pieśni. Pokochaj swoją książeczkę i módl się z niej pilnie. Prawda, że znasz jeszcze wiele innych modlitw i pieśni. Umiesz nawet z pamięci powiedzieć coś Panu Bogu – tak jak ci własne serce każe. A taka modlitwa z serca podoba się Panu Bogu najwięcej, bo Bóg więcej patrzy na serce niż na słowa. Twoi Księża Mysłowice, w maju 1947 r.³¹

³¹ Zob. *W służbie Jezusa. Modlitewnik dla dzieci szkolnych*, Mysłowice 1947, s. 5.

Już sam wstęp dość dobrze charakteryzuje zawartość modlitewnika. Uzupełnieniem był dość obszerny wybór pieśni, w tym regionalnej pieśni do Matki Boskiej Piekarskiej. Szczegółowo opisano nabożeństwo pierwszokomunijne – od obrzędu wprowadzenia dzieci do kościoła po błogosławieństwo wraz z nabożeństwem popołudniowym. Zamieszczono wezwania kapłana i odpowiedzi dzieci, w ramkach podano informacje, jaką w trakcie ceremonii dzieci mają przyjąć postawę, tzn. czy mają siedzieć, klęczeć, stać, śpiewać, żegnać się małym lub dużym znakiem krzyża. Prawdopodobnie książka była przygotowana z myślą o dzieciach pierwszy raz przystępujących do komunii świętej. Wprowadzenie polskiego tłumaczenia łacińskich wezwań miało ułatwić małym odbiorcom lepsze zrozumienie tego, w czym uczestniczą. Mimo niewielkich rozmiarów i skromnego wydania postarano się o drobne elementy graficzne, np. na okładce był znak „P” z krzyżem, na ostatniej stronie – Najświętsze Serce Pana Jezusa z wbitym krzyżem i promieniami oraz obraz Chrystusa siedzącego za stołem nakrytym obrusem i trzymającego chleb i stojący przed nim kielich. Prawą rękę Jezus miał wzniesioną do góry w geście błogosławieństwa.

W 1948 r. w Poznaniu-Potulicach nakładem Wydawnictwa Seminarium Zagranicznego ukazał się *Mszalik dla młodzieży* autorstwa ks. Franciszka Czaja; wydrukowała go prywatna Drukarnia Nakładowa im. J. Kawalera w Szamotułach. W tej miniaturowej (11 x 8 cm) książeczce na 144 stronach zawarto polski tekst mszy św. ze wskazówkami, jakie modlitwy odmawia kapłan, a jakie – wierni. Całość uzupełniały trzy litanie i obszerny wybór pieśni z podziałem na te śpiewane w trakcie mszy św. oraz tzw. pieśni przygodne (*Boże coś Polskę, Boże w dobroci nigdy nieprzebrany, Ojcze z niebios Boże, Panie, Kiedy ranne wstają zorze, Kto się w opiekę, Wszystkie nasze dzienne sprawy*). Dołączono też ministranturę.

Miniaturowy (10 x 8 cm) mszalik anonimowego autora pt. *Dla Ciebie Jezu* ukazał się prawdopodobnie w 1948 r. w Częstochowie nakładem firmy „Polskie Zakłady Graficzne”³². Wydanie sygnowano jako „najnowsze”, ale brakowało kolejnego numeru. O tym, że nie była to pierwsza edycja modlitewnika świadczyć może krakowskie *imprimatur* z 27 września 1928 r. Mszalik posiadał elegancką czarną okładkę z wytłoczonym krzyżem, zaś na grzbiecie umieszczono złożony napis „Droga do nieba”. Wyjątkowo długi podtytuł dobrze charakteryzował zawartość modlitewnika i jego adresata. Rzeczywiście wybór modlitw, szczególnie litanii i pieśni, był niezwykle ob-

³² Zob. *Dla Ciebie Jezu. Najnowszy modlitewnik zawiera obszerny zbiór nabożeństw i modlitw na wszystkie uroczystości kościelne na każdy dzień tygodnia oraz Duży Wybór Pieśni dla starszych i młodzieży płci obojga*. Datę wydania ustalono na podstawie egzemplarza obowiązkowego BN, ale ponieważ książeczkę otwiera tablica świąt ruchomych rozpoczynająca się od roku 1948, można uznać ten rok za datę wydania (święta ruchome podano na lata 1948-1961).

szerny³³. Z nietypowych, niespotykanych w innych tego typu wydaniach modlitw należy wymienić złotą koronkę do Najświętszego Serca Jezusowego, koronkę do Najświętszej Marii Panny Szkaplerznej oraz *Pięć Psalmów na Imię Maryja* św. Bonawentury. Całości dopełniały odmawiane podczas mszy św. modlitwy w języku polskim, łacińskie odpowiedzi podczas mszy św. W modlitewniku znalazło się sześć ilustracji, obrazujących, poza rysunkiem wstępnym, przedstawiającym klęczącego przed Dzieciątkiem Jezus św. Antoniego, główne części mszy św.: jej rozpoczęcie („kapłan mszę św. zaczyna”) zilustrowano modlitwą Pana Jezusa w Ogrójcu, Ewangelię – sceną osądzenia Jezusa na śmierć, Ofiarowanie – biczowaniem Jezusa, Podniesienie – obrazem Jezusa na krzyżu, komunię św. – rysunkiem Jezusa przebitego włócznią, a błogosławieństwo końcowe – obrazem zesłania na apostołów Ducha św. Niewątpliwie z tak bogatego w treści modlitewnika można było korzystać w każdym, nie tylko młodzieńczym wieku.

Również w 1948 r. w Częstochowie ukazał się obszerny zbiór modlitw dla młodzieży i dzieci pt. *Anioł Stróż*³⁴. Ten miniaturowy modlitewnik o wymiarach 5,5 x 8,5 cm z obrazkiem Anioła Stróża z dzieckiem na okładce miał bardzo bogatą treść. Zawierał zbiór podstawowych modlitw porannych i wieczornych³⁵, obrzędy mszy św. z sześcioma ilustracjami, sakrament spowiedzi i Komunii św., zbiór modlitw zatytułowanych *Nabożeństwo do Pana Jezusa*, oraz analogiczne *Nabożeństwo do Matki Boskiej*. Niewątpliwie z punktu widzenia młodego odbiorcy ważne były ilustracje ułatwiające przeżywanie poszczególnych części mszy św.

Niewielka, anonimowa broszurka pt. *Msza święta (Modlitwy mszalne w wyjątkach dla młodzieży szkolnej)* ukazała się w Krakowie w 1948 r. Na zaledwie siedmiu stronach w formacie 12,5 x 8,5 cm zamieszczono bardzo skrócony zapis przebiegu mszy św. Połączono łacińskie wezwania i odpowiedzi z polską wersją modlitw takich jak *Gloria* i *Credo*. Był to typowy i bodaj najkrótszy z opublikowanych mszalików.

Trzecie wydanie *Promyka niebios. Książeczki do nabożeństwa dla młodzieży* ukazało się w Krakowie w 1949 r. w nakładzie 10 000 egzemplarzy. Nieznane są losy dwóch pierwszych edycji. Treść tej miniaturowej

³³ Np. *Litania do Aniołów Stróżów, Litania do Przenajświętszego Sakramentu, Litania do Wszystkich Świętych, Litanie do świętych: Józefa, Anny, Teresy od Dzieciątka Jezus, Litania o Najśłodszym Imieniu Jezus, Litania do Najświętszej M. Panny* (loretańska).

³⁴ Zob. *Anioł Stróż. Zbiór modlitw dla młodzieży i dzieci*, Częstochowa 1948.

³⁵ Do modlitw porannych zaliczono: znak krzyża, modlitwę do Anioła Stróża, pacierz: *Ojciec Nasz, Zdrowaś Mario, Wierzę w Boga, Dziesięć Przykazań Bożych, Przykazanie miłości Boga i bliźniego, Pięć przykazań kościelnych* oraz pieśń poranną *Kiedy ranne wstają zorze*, zaś w skład modlitw wieczornych wchodziły: *Akt wiary, nadziei, miłości i skruchy* w wersji innej niż obecnie stosowana, modlitwa do Anioła Stróża (różna od porannej) oraz pieśń wieczorna *Wszystkie nasze dzienne sprawy*.

publikacji (6,5 x 9 cm) ułożył/a autor/ka kryjący/ca się pod kryptonimem M.N. Książeczka oprócz modlitw porannych i wieczornych zawierała wybór litanii, niedzielne nieszpory, różaniec, nowennę do Trójcy Przenajświętszej, spowiedź, rachunek sumienia, modlitwy przed komunią św. i po niej oraz przebieg mszy św. Modlitewnik uzupełniony był dziesięcioma ilustracjami, na których przedstawiono miejsce kapłana i ministranta przed ołtarzem w trakcie sprawowania Eucharystii, w tle były sceny z ewangelii – m.in. Jezus w Ogrójcu, biczowanie Jezusa, Jezus przed Piłatem, dźwiganie krzyża, przybicie do krzyża, ukrzyżowanie, zdjęcie z krzyża, zmartwychwstanie i zesłanie Ducha św. Rysunki odtwarzały ostatnie wydarzenia z życia Jezusa oraz łączyły je z poszczególnymi częściami mszy św. Całość uzupełniał niewielki wybór pieśni, z końcówką *Boże coś Polskę*. Była to również publikacja, z której mogli korzystać wszyscy, nie tylko młodzież.

W jeszcze mniejszym formacie (8 x 5 cm) w 1949 r. w Częstochowie opublikowano piąte wydanie modlitewnika *Ojciec nasz. Zbiór modlitw, stacji, gorzkich żali i pieśni dla młodzieży płci obojga*. W BN zachowała się tylko ta jedna, oznaczona jako piąta, edycja, dodatkowo pozbawiona okładki. O tym, że musiały też istnieć poprzednie, w tym przedwojenne, świadczyć może *imprimatur* z 1930 r. Treść była dość standardowa, oprócz pacierza i modlitw mszalnych książeczka zawierała nieszpory niedzielne, różaniec, gorzkie żale, drogę krzyżową, przygotowanie do spowiedzi św., cztery litanie. Uzupełnienie stanowiły modlitwy na różne uroczystości w ciągu roku oraz kilka pieśni. Tytuł publikacji dobrze oddawał jej treść, a miniaturowy format pozwalał umieścić książkę w kieszeni marynarki lub torebce.

2. Modlitewniki dla określonych grup odbiorców

W 1945 r. w Krakowie, nakładem Inspektoratu xx. [księży – G. L.-N.] Salezjanów ukazał się *Mały modlitewnik dla młodzieży. Według modlitewnika ułożonego przez św. Jana Bosko do użytku Jego zakładów wychowawczych*. Była to, jak wskazuje tytuł, publikacja przeznaczona raczej głównie dla chłopców przebywających w placówkach prowadzonych przez księży salezjanów. W modlitewniku brakowało spisu treści, wstępu, być może stanowił on po prostu tłumaczenie z języka włoskiego. Hasło przewodnie streszczało się w słowach „Bóg – Dusza – Wieczność”. Treść obejmowała 19 rozdziałów. Modlitewnik rozpoczynał się od modlitw porannych: znaku krzyża, aktu ofiarowania, *Ojciec nasz*, *Zdrowaś Mario*, *Składu apostołskiego*, *Witaj Królowo*, *Aniele Boży*, *Dziesięciu Przykazań Bożych*, *Pięciu Przykazań Kościelnych*, *Siedmiu sakramentów*, *Aktów wiary, nadziei, miłości i żalu*, ofiarowania, modlitwy do św. Stanisława Kostki, *Anioła Pańskiego* oraz modlitwy za dusze w czyśćcu cierpiące – psalmu 130 (129) *De Profundis*

– „Z głębokości...”. Dalej następowały modlitwy wieczorne odmawiane zgodnie z wolą Jana Bosko po łacinie – akt ofiarowania (język polski), pozostałe modlitwy w języku łacińskim (*Ojcze nasz*, *Zdrowaś Mario*, *Credo*, *Salve Regina*, *Aniele Boży*, akt żalu). Kolejne modlitwy to: różaniec, *Litania do Najświętszej Maryi Panny*, *Modlitwa do św. Józefa*, *Hymn do Matki Bożej* („Witaj Gwiazdo Morska...”), *Hymn do Ducha św.*, modlitwy przy spowiedzi (przed rachunkiem sumienia, rachunek sumienia, akt żalu, dziękczynienie po spowiedzi), modlitwy przed komunią św. i po niej, *Litania do Najświętszego Serca Pana Jezusa*, *Akt poświęcenia całego rodu ludzkiego Najświętszemu Sercu Jezusowemu*, modlitwa przy nawiedzeniu Najświętszego Sakramentu, komunie duchowa, modlitwa przy wystawieniu Najświętszego Sakramentu, modlitwa do św. Stanisława Kostki, miesięczne ćwiczenie dobrej śmierci, nieszpory niedzielne, gorzkie żale, na zakończenie modlitwa do św. Jana Bosko.

Niespotykane w innych modlitewnikach jest comiesięczne ćwiczenie dobrej śmierci. „Polega na tym, że w pewnym dniu każdego miesiąca tak porządkujemy nasze sprawy duchowe i doczesne, jakbyśmy mieli doprawdy umrzeć”³⁶. W praktyce należało wybrać jeden dzień w miesiącu, w którym odmówi się specjalne modlitwy, odprawi spowiedź i przyjmie komunię św.; polecano także, aby i poza spowiedzią wzbudzać w sobie akty skruchy i miłości Bożej. Uzupełnieniem tych zaleceń były: *Modlitwa Papieża Benedykta XIII dla uproszenia u Boga łaski, by nie umrzeć nagłą i niespodziewaną śmiercią*, *Modlitwa do Jezusa Chrystusa o dobrą śmierć*, *Modlitwa za dusze w czyśćcu* i *Modlitwa do św. Józefa o dobrą śmierć*.

W modlitewniku zadbano o przygotowanie do śmierci jako naturalnej konsekwencji życia. Może tylko zdumiewać, że adresowano to do młodych chłopców, z natury raczej niemyślących o rzeczach ostatecznych. Był w tym jednak zamysł całościowej pedagogiki księdza Bosko, który w swoim systemie wychowawczym obejmował nie tylko sprawy doczesne, lecz także wieczne.

Dla dziewcząt należących do Sodalicji Mariańskiej w 1947 r. opublikowano nakładem redakcji pisma „Cześć Maryi” książeczkę do nabożeństwa pt. *Przysięgałam Jej. Manualik dla użytku Sodalicyj Mariańskich uczennic*. Jej autorem był ksiądz J.K.M., prawdopodobnie Jan Mazanek. „Manualik” to zdrobnienie od nieużywanego dziś słowa „manual”, znaczącego tyle co podręczna książka lub notatnik³⁷. W egzemplarzu zachowanym w BN strona tytułowa zastąpiona została maszynopisem. Omawiana książeczka musiała

³⁶ *Mały modlitewnik dla młodzieży. Według modlitewnika ułożonego przez św. Jana Bosko do użytku Jego zakładów wychowawczych*, Kraków 1945, s. 43.

³⁷ *Słownik języka polskiego*, [online] <www.sjp.pwn.pl> (10.06.2016).

mieć również wydanie przedwojenne, na co wskazują zapisy w przedmowie do niej³⁸. Była to publikacja o bardzo sprecyzowanym adresacie, którym były już nie tylko dziewczęta, czy uczennice ale członkinie Sodalicji Marjańskiej tzw. sodalistki. To bardzo obszerne dzieło na 366 stronach niewielkiego formatu (12 x 8 cm) łączyło w sobie różne elementy. Po pierwsze, obejmowało historię Sodalicji Mariańskiej, opis jej struktury wewnętrznej, działalności, ustawy regulujące funkcjonowanie organizacji wraz z ceremoniałem przyjęcia kandydatek i aspirantek, dziesięć praw sodalistki, roczny plan pracy. Po drugie, wykładało przebieg mszy św. Po trzecie, zawierało różne modlitwy i nabożeństwa (nowenny, litanie, drogę krzyżową, różaniec, gorzkie żale) oraz wybór pieśni. Ponadto w manualiku zamieszczono rozmyślenia służące kształtowaniu charakteru oraz 23 tytuły ksiązek maryjnych przeznaczonych do dalszej samodzielnej lektury i rozważań. Sodalicję Mariańską w 1563 r. założył jezuita o. Jan Leunis, w Polsce organizacja znana była już pod koniec XVI w. Do dalszego jej rozwoju przyczynił się ogłoszony w 1854 r. dogmat o Niepokalanym Poczęciu Najświętszej Marii Panny. Zadaniem Sodalicji było przede wszystkim szerzenie i pogłębianie kultu Matki Boskiej, konkretna praca nad sobą aż do uświęcenia się oraz apostołstwo. Sodalicja była religijno-społecznym stowarzyszeniem stanowym. Przed i tużpowojenna centrala, tzw. Sekretariat Sodalicji Młodzieży Żeńskiej, mieściła się w Krakowie, tu również przed wojną publikowano miesięcznik „Cześć Maryi”³⁹, który każda sodalistka miała obowiązek prenumerować. W stowarzyszeniu kładziono nacisk przede wszystkim na pracę nad sobą, solidną formację intelektualną, poznanie wiedzy religijnej i katolickiej myśli społecznej. Celem tak sformułowanego programu było przygotowanie elity intelektualnej i moralnej narodu. Członkinie dzieliły się na aspirantki, kandydatki oraz sodalistki, które miały przywilej noszenia osobnej sodalicyjnej odznaki. Działalność tej niezwykle prężnej organizacji została zawieszona decyzją Episkopatu Polski w listopadzie 1949 r. po ogłoszeniu przez władze państwowe dekretu nakazującego rejestrację stowarzyszeń religijnych wraz z podaniem spisu członków. Wcześniej, od wiosny 1948 r. trwały aresztowania wśród członkiń Sodalicji, miały miejsca przesłuchania i prześladowania; sądy wojskowe wydawały wyroki od roku do 12 lat więzienia. Przywrócenie działalności stowarzyszenia nastąpiło dopiero jesienią 1980 r.⁴⁰

³⁸ Np. na s. 13 czytamy: „W pierwszych latach po wojnie odżyło i powstało 400 Sodalicji Mariańskich na terenie całej Polski” – stwierdzenie odnosi się do I wojny światowej, zaś na s. 29 w §16 „obowiązki członkiń” zapisano prenumeratę wspomnianego czasopisma „Cześć Maryi”. Brak oryginalnej karty tytułowej uniemożliwia sprawdzenie daty *imprimatur*.

³⁹ Miesięcznik ukazywał się w latach 1923-1939.

⁴⁰ Zob. Serwis Federacji Sodalicji Mariańskich w Polsce, [online] <www.sodalicja.pl> (10.06.2016).

Wyjątkową publikacją jest *Mszalik Henia ministranta. Jak chłopiec w wieku szkolnym uczestniczy we mszy św.*, który ukazał się w 1949 r. w nakładzie 10 000 egzemplarzy w poznańskim „Pallotinum”. Został opracowany przez siostry ze Zgromadzenia Zmartwychwstania Pańskiego i opatrzone ilustracjami Donaty Pospieszalskiej. Książka łączyła w sobie dwa gatunki – mszalik i ministranturę. Była bardzo bogato ilustrowana (m.in. wyjaśniono stosowane symbole), elegancka. Poszczególne elementy mszy św. zostały dokładnie opisane i, co właśnie między innymi świadczy o wyjątkowości publikacji, zilustrowane. Tekst wydrukowano dwoma kolorami czcionki – czarną zaznaczono to, co chłopiec powinien umieć odpowiadać w czasie mszy, niebieską – objaśnienia i rady dla ministranta. We wstępie napisano:

Ta książeczka jest przeznaczona dla ciebie. Ma cię nauczyć uczestnictwa we mszy św. w duchu Kościoła św. Ma ci wykazać, że między mszą św. przy ołtarzu a twoim życiem zachodzi związek nierozzerwalny: po to ofiaruje się Chrystus za ciebie na ołtarzu, byś ty miał siłę ofiarować się Jemu w życiu. W Kościele św. masz kolegów, którzy umieli tak ująć służbę ołtarza i życie własne. Jednym z nich jest polski chłopiec Henio, którego życiorys możesz poznać⁴¹. Oby ci ta książeczka – z taką miłością dla ciebie ułożona – pomogła być dobrym ministrantem, to znaczy prawdziwym pomocnikiem twego Wodza Jezusa Chrystusa!⁴²

W dodatku do mszalika umieszczono informacje o odpustach oraz wybór pieśni mszalnych i tzw. pieśni przygodnych.

Funkcje modlitewnika dla członków Krucjaty Eucharystycznej pełnił opisany niżej modlitewnik ks. Stanisława Bajko.

3. Modlitewniki dla dziewcząt i chłopców

Ksiądz S. Bajko był autorem dwóch modlitewników pt. *Jezu kocham Ciebie! Modlitwy małego Polaka* i *Jezu kocham Ciebie! Modlitwy małej Polki*. Oba ukazały się w 1947 r. w warszawskim Wydawnictwie Księży Jezuitów z ilustracjami prof. E. Przeorskiej⁴³. Na końcu książek zamieszczono infor-

⁴¹ Tu następowało odwołanie do książki ks. Feliksa de Ville’a *Henio. Dzieje duszy polskiego chłopca*. Prawdopodobnie bohater tej publikacji był wzorem tytułowego Henia. Książka ukazała się przed wojną (1931) w cyklu „Kwiateczki Boże” w Księgarni św. Wojciecha w Poznaniu; liczyła 138 stron. Informacja na podstawie: „Biuletyn Wydawniczy Księgarni św. Wojciecha” 1932, nr 3-4, s. 9. Sam ks. de Ville (1881?/1882-1957) był przed wojną m.in. prefektem gimnazjum im. Konopczyńskiego w Warszawie, następnie – proboszczem parafii na Kamionku.

⁴² *Mszalik Henia ministranta*, Częstochowa 1949, s. 5.

⁴³ E. Przeorska ilustrowała również modlitewnik S. Tworkowskiego. Być może współpracowała z warszawskim Wydawnictwem Księży Jezuitów. Obie publikacje ukazały się nakładem właśnie tego wydawnictwa.

mację, że w układaniu treści pomagała Sodaliczka Mariańska Akademiczek w Toruniu. W przedmowie do tekstu adresowanego do chłopców autor zwracał się do odbiorców: „Drogi chłopcze”, w tekście skierowanym do dziewcząt – „Drogie dziecko”. W wydaniu dla chłopców znajdował się hymn rycerzy Krucjaty Eucharystycznej, w wydaniu dla dziewcząt – rycerek Krucjaty. We wstępie autor zmienił też formę gramatyczną – dostosował ją odpowiednio do chłopców:

Jeżeli należysz do Krucjaty Eucharystycznej, to tym bardziej jeszcze gorąco, szczerze trzeba się modlić, bo jesteś rycerzem Pana Jezusa i powinieneś kochać Go więcej niż inni ludzie, być bliżej Niego i niczego przed nim nie taić!⁴⁴

i do dziewcząt:

Jeżeli należysz do Krucjaty Eucharystycznej, to tym bardziej jeszcze gorąco, szczerze trzeba się modlić, bo jesteś rycerką Pana Jezusa i powinnaś kochać Go więcej niż inni ludzie, być bliżej Niego i niczego przed nim nie taić!⁴⁵

Jak można sądzić, modlitewnik był adresowany przede wszystkim do członków Krucjaty, tak chłopców, jak i dziewcząt. Różnice w płci adresatów ujawniły się także na poziomie szaty graficznej książki. Tekst dla chłopców miał czerwoną płócienną okładkę, wewnątrz czerwone inicjały i numery stron, na okładce ilustrację kielicha wpisanego w krzyż otoczony kołem. Mszałik dla dziewcząt miał białą płócienną okładkę ozdobioną krzyżykiem, wewnątrz niebieskie inicjały i niebieskie numery stron. Drobną różnicą ujawnia się także w jednej z 12, wykonanych piórkami, ilustracji. Na rysunku towarzyszącemu tekstowi o modlitwie przed rachunkiem sumienia w wydaniu dla chłopców Jezus kładzie rękę na głowie chłopca. W wydaniu dla dziewcząt zamiast chłopca narysowana została oczywiście dziewczynka, ale jest ona zbyt mała, aby Jezus położył na jej głowie rękę. W ilustracji zwracają także uwagę różnice występujące w tle (u chłopców – kolumna i przejście pod łukiem, u dziewcząt – dwie kolumny), inaczej układają się też fałdy szaty Jezusa. W pozostałych rysunkach nie ma zmian.

Treść modlitewników dla chłopców i dla dziewcząt była taka sama. Rozpoczynała się od rozmowy dziecka z Jezusem. Zadawało ono pytania, a Jezus odpowiadał, że kocha najmłodszych, wyjaśniał, dlaczego ich kocha i jak można się do Niego zwracać. Tekst ma bardzo indywidualny, osobisty charak-

⁴⁴ St. Bajko, *Jezu kocham Ciebie! Modlitwy małego Polaka*. Warszawa 1947 s. 6.

⁴⁵ Tamże.

ter. Następnie umieszczono pacierz, modlitwy przeznaczone do odmawiania w trakcie kolejnych części mszy św., nieszpory niedzielne, obszernie potraktowany został sakrament spowiedzi, komunია święta. Liczne litanie i nabożeństwa uzupełniane były dodatkowymi modlitwami, np. *Litanii do św. Stanisława Kostki* towarzyszyły trzy modlitwy o cnotę czystości, cnotę miłości i szczęśliwą śmierć.

Osobne mszaliki dla dziewcząt i chłopców opracowała także Elżbieta Estreicherowa. Przed wojną była redaktorką „Dzwoneczka”, dodatku dla dzieci do „Dzwonu Niedzielnego. Ilustrowanego Tygodnika Katolickiego”, który ukazywał się w Krakowie⁴⁶. Katalog BN rejestruje tylko jedno, oznaczone jako trzecie, wydanie mszalika dla dziewcząt pt. *Panie, naucz mnie się modlić! Książeczka do nabożeństwa dla dziewcząt...*, opublikowane w 1947 r. w Księgarni Krakowskiej. Na pierwszej stronie zamieszczona została ozdobna ramka i napis „Pamiętka I Komunii Świętej” wraz z rubrykami przeznaczonymi do wpisania imienia i nazwiska dziecka. Na odwrocie strony widnieje obrazek małego Jezusa w promiennej aureoli stojącego na globie ziemskim z krzyżem w lewym ręku i z wyciągniętą prawą ręką. Publikacja, licząca 224 strony, zawiera modlitwy poranne i wieczorne, pacierz, modlitwy podczas mszy świętej wraz z objaśnieniami, co dzieje się przed ołtarzem, co należy robić, i jak się zachowywać, przygotowanie do spowiedzi św., modlitwy przed komunią św. i po niej, modlitwy na ważniejsze święta kościelne przeplatane stosownymi pieśniami (np. przy Bożym Narodzeniu – kolędy), przy święcie 3 Maja – modlitwę za Ojczyznę i hymn *Boże coś Polskę*, rozbudowane nabożeństwo do Najświętszego Serca Pana Jezusa i do Najświętszej Marii Panny, różaniec, modlitwy przygodne (za rodziców, rodzeństwo, opiekunów, nauczycieli, za duszę zmarłego ojca i za duszę zmarłej matki, za poległych w czasie wojny), do Matki Bożej o dobrą śmierć, akty strzeliste za umarłych, modlitwę o wytrwałość.

Teksty były utrzymane w rodzaju gramatycznym żeńskim, wydanie dla chłopców prawdopodobnie różniło się tylko formą gramatyczną, a nie – zawartością. Była to książeczka do nabożeństwa wręczana przy okazji pierwszej komunii św., mieszcząca obszerny zbiór modlitw przeznaczonych zwłaszcza na poszczególne święta roku kościelnego.

Podobnie było w przypadku broszur zawierających modlitwy osobistego poświęcenia się Boskiemu Sercu Jezusa. Oddzielnie opracowano jedną dla młodzieńców, drugą dla panien. Obie były anonimowe, choć opublikowanie ich w jezuickim Wydawnictwie Apostolstwa Modlitwy może

⁴⁶ Czasopismo „Dzwon Niedzielny. Ilustrowany Tygodnik Katolicki” ukazywało się w Krakowie w latach 1925-1939. Natomiast „Dzwoneczek”, dodatek dla dzieci, wychodził w latach 1929-1939. Pierwszy numer ukazał się z datą 24 listopada 1929 r., ostatni – 2 lipca 1939 r. Zob. [online] <www.jbc.bj.uj.edu.pl> (17.02.2016).

wskazywać na autora pochodzącego z tego zakonu. W publikacjach znalazły się trzy modlitwy. Pierwsza – ogólna – to osobiste poświęcenie się Boskiemu Sercu, ułożone przez św. Małgorzatę Marię Alacoque, druga – w zależności od płci – to osobiste poświęcenie się Boskiemu Sercu Jezusa Polki katoliczki/Polaka katolika jako realizacja wezwania Arcypasterzy z 4 stycznia 1948 r.⁴⁷. Odmawiający tę modlitwę stawał się częścią wielkiej społeczności polskiej. Trzecia była już rzeczywistym osobistym poświęceniem się w zależności od stanu – jako panny lub młodzieńca. Wydania dla obu płci różniły się obrazkiem na okładce. Dla panien było to przedstawienie Jezusa w cierniowej koronie wskazującego na swoje serce z klęczącą wpatrzoną w Niego młodą dziewczyną ze złożonymi do modlitwy rękoma. Dla młodzieńców był to obraz Jezusa z dłonią wskazującą serce, drugą – trzymającego chłopca, który stoi obok Chrystusa, a patrzy przed siebie. Jeśli przyłożyć do obu ilustracji dzisiejszą interpretację, można zauważyć bardziej partnerski stosunek między Jezusem a młodzieńcem niż między Nim a panną. Ten drugi można określić jako jednocześnie pełen zachwytu i uwielbienia oraz poddaństwa, służby, pokory, na co może wskazywać klęcząca postawa dziewczęcia.

Katalog BN notuje jedno wydanie broszury dla panien i dwa dla młodzieńców, które różnią się między sobą tylko formatem⁴⁸. Opublikowano również broszury dla innych stanów, m.in. męża, niewiasty, żony.

Prawdopodobnie to dziewczęta były raczej adresatkami maryjnego modlitewnika poświęconego sposobom odmawiania różańca św. pt. *Różami uwieńczy Jej skroń*⁴⁹. Jego autorką była M[atka] Alojza Bańkowska OSU (urszulanka), ilustratorką – Zofia Stanisławska-Howorkowa. Modlitewnik opublikowała Księgarnia św. Wojciecha prawdopodobnie pod koniec 1947 lub w 1948 r.⁵⁰ Samym już tytułem nawiązywał do pierwszej linijki znanej maryjnej pieśni *Królowej Anielskiej śpiewajmy*. Modlitewnik, począwszy od strony przedtytułowej, na której znalazło się zdanie: „Różaniec najmiłszą modlitwą Maryi, a więc i moim nabożeństwem ulubionym”, miał zachęcić do odmawiania go. Na niebieskiej okładce widniała otoczona różami (to ko-

⁴⁷ Zob. *List pasterski Episkopatu Polski o osobistym poświęceniu się Najświętszemu Sercu Jezusowemu oraz o jego Intronizacji w rodzinach z dnia 1 stycznia 1948 r.*, [online] <www.mtrojnar.rzeszow.opoka.org.pl/kult_serca_jezusowego/list.htm> (09.06.2016). List jest datowany na 1 stycznia; trudno powiedzieć, dlaczego w broszurze zostało zapisane: „4 stycznia”. Zob. też. *Listy pasterskie Episkopatu Polski 1945-1974*, Paryż 1975, s. 59-62. Być może była to literówka lub zapamiętano datę odczytania listu z ambon kościelnych, gdyż w 1948 r. 4 stycznia wypadło w niedzielę – zob. [online] <www.kalbi.pl/kalendarz-1948> (09.06.2016).

⁴⁸ *Osobiste poświęcenie się młodzieńca Boskiemu Sercu Jezusa*, Kraków 1948, 12 ss., format: 12,5 x 8 cm; drugie wydanie w miniaturowym formacie (10 x 7 cm).

⁴⁹ Zob. s. M.A. Bańkowska, *Różami uwieńczy Jej skroń!*, Poznań [1948], s. 47.

⁵⁰ *Imprimatur* pochodzi z 27 września 1947 r.

lejne nawiązanie zarówno do tytułu książki, jak i pieśni) grota z figurą Matki Bożej oraz dwie dziewczynki zbierające róże, zapewne w celu ofiarowania ich Najświętszej Panience. W ten sposób sygnalizowano, że modlitewnik był przeznaczony w większym stopniu właśnie dla dziewcząt. We wstępie pt. *Dla Was* opisano wartość modlitwy różańcowej i sposób, w jaki należy ją podejmować. Tak więc w poniedziałki i czwartki odmawiać należało tajemnice radosne, we wtorki i piątki – bolesne, a w środy, soboty i niedziele – chwalebne⁵¹. Każda z tajemnic była ilustrowana czarno-biało-niebieskim rysunkiem, następnie przedstawiano tajemnicę z dodatkiem krótkiego rozważania. Całość wydano starannie. Na czwartej stronie okładki zamieszczono słowa Najświętszej Marii Panny z Fatimy.

4. Modlitewniki dla najmłodszych

W 1947 r. ukazało się jedyne wydanie bardzo interesującej propozycji, którą można uznać za książkę obrazkową dla dzieci. 14 prostych wezwań opatrzonych starannie dobranymi ilustracjami stanowiło podstawę nauki udziału i uczestnictwa we mszy św. dla małych odbiorców między czwartym a szóstym rokiem życia. Publikację Wandy Leszczyńskiej *Anioł Stróż mówi do dzieci. Mszalik dla najmłodszych* ilustrowała s. Michaela OSB. Modlitewnik opublikowało wydawnictwo St. Arcta w Warszawie. Mimo niewielkiej objętości i znikomej treści, a także faktu, że ukazała się w prywatnym wydawnictwie, książka posiadała *imprimatur* warszawskiej kurii metropolitalnej z 21 października 1947 r.

Na lewej stronie umieszczono jednozdaniowe wezwania, zaś na prawej – odpowiadające im ilustracje. Całość zmierzała do jak najprostszego i najbardziej przejrzystego zaprezentowania najmłodszym struktury mszy św. od chwili wyjścia z domu do momentu uwielbienia. Pierwsze wezwanie, przedstawiające drogę do kościoła („Aniele Strózu, prowadź mnie do Boga”), zostało zilustrowane rysunkiem anioła czuwającego nad idącą do świątyni małą dziewczynką. Kolejne wykorzystywały ten sam schemat – jednozdaniowe wezwanie opatrzone ilustracją. Czerwoną czcionką wyróżniono dwa momenty mszy św. Po pierwsze, Ofiarowanie (tekst: „Będę się starał być lepszy, abyś przeze mnie nie cierpiał, Jezu!”⁵²) – na ilustracji przedstawiony został ołtarz, kapłan, ministrant, chłopiec i dziewczynka z książeczkami do nabożeństwa, u góry sylwetka Jezusa w Ogrójcu. Po drugie, Przeistoczenie (tekst: „Dziękujemy Ci Jezu, że tak nas ukochałeś, że życie swoje da-

⁵¹ Był to układ odmawiania części różańca sprzed wprowadzenia przez papieża Jana Pawła II (w liście apostolskim *Rosarium Virginis Mariae* z 16 października 2002 r.) części IV – tajemnic światła, które rozważa się w czwartki.

⁵² Zob. W. Leszczyńska, *Anioł Stróż mówi. Mszalik dla najmłodszych*, Warszawa 1947, s. 18.

leś, aby nas zbawić”⁵³) – na rysunku kapłan z podniesioną hostią, ministrant z dzwonkiem, dwójka dzieci, zaś nad ołtarzem Chrystus na krzyżu w szatach liturgicznych i koronie.

Całość kończyło wezwanie: „Matko Jezusa i Matko nasza, módl się za nami teraz i zawsze, byśmy przykrości nie uczynili Synowi Twemu Jezusowi”⁵⁴, a modlitwie towarzyszył obraz Matki Boskiej w koronie – z dłoni Maryi wychodziły promienie, a serce miała przebite mieczem.

Podobnie jak mszalik Leszczyńskiej oryginalną propozycją modlitewnika była publikacja anonimowego autora zatytułowana *Trzyletnia Jadwinia w kościele. Książeczka do nabożeństwa dla dzieci nieumiejących jeszcze czytać*. Wydana również w 1947 r. w poznańskim Wydawnictwie Księży Palotynów, składała się z 18 minirozdziałów ukazujących czynności księdza i dziecka uczestniczącego we mszy świętej. Przy każdej ilustracji zamieszczono kilkudziesięciu, krótkie wyjaśnienie dostosowane do poziomu intelektualnego trzylatka odnośnie do zachowania księdza i dziecka. Ilustracje były kolorowe – zielono-brązowe, a sama książka – niewielkich rozmiarów, bardzo starannie, ładnie wydana. Stanowiła ona propozycję wczesnego przygotowania dziecka do udziału we mszy św. We wstępie autorzy, jak można sądzić – księża, zwracali się z serdeczną prośbą do rodziców, aby nie zaniedbywali religijnego wychowania dzieci, i przekonywali, że każde polskie dziecko od trzeciego roku życia jest zdolne kochać Boga.

Podsumowanie

Mszaliki i modlitewniki to książki uniwersalne, dla wszystkich wierznych, choć wydzielano osobne wydania dla dzieci, młodzieży, niekiedy z podziałem na płcie, co zostało zaznaczone już w warstwie edytorskiej (kolor okładki) i graficznej (np. kolor czcionki), lub pełnione w kościele obowiązki i funkcje (np. *Mszalik Henia ministranta...*). W omawianym okresie pamiętano również o najmłodszych – *Trzyletnia Jadwinia w kościele...* czy mszalik Leszczyńskiej to niewątpliwie najciekawsze pozycje w prezentowanym zbiorze. Przede wszystkim zwracano uwagę na jak najlepsze objaśnienie części mszy św., ich kolejności i przebiegu, włącznie z zamieszczonymi schematami rysunkowymi. Temu celowi służyły też liczne ilustracje w obrazowy, poglądowy sposób przedstawiające czynności kapłana i ministranta podczas ceremonii i łączące je z przebiegiem mszy i treścią ewangelii. Takiego postępowania wymagała odprowadzana po łacinie przedsoborowa msza św., której język był niezrozumiały dla większości wiernych, a szczególnie

⁵³ Tamże, s. 24.

⁵⁴ Tamże, s. 30.

dla dzieci. Różnice dotyczyły liczby zawartych modlitw, litanii, nabożeństw, pieśni. Uwzględniano też modlitwy i tradycje lokalne, np. modlitwy do Matki Boskiej Trybunalskiej w modlitewniku lubelskim czy pieśni do Matki Boskiej Piekarskiej w modlitewniku z Mysłowic. Ważnym zabiegiem było zamieszczanie w publikacjach tego typu pieśni patriotycznych, podkreślanie ideału dobrego Polaka/Polki katolika. Przemycano, choćby tylko w warstwie graficznej lub przypisach, pamięć o przedwojennych granicach Polski i jej historii. Był to na przykład wizerunek Matki Boskiej Ostrobramskiej zamieszczony na stronie przedtytułowej modlitewnika S. Tworkowskiego, co w omawianych latach miało ogromne znaczenie. Pod względem edytorskim (wyłączywszy kilka publikacji tużpowojennych), na co miała wpływ dokonująca się odbudowa bazy poligraficznej, były to książki starannie, wręcz elegancko, wydane, miały wszak służyć odbiorcy jak najdłużej. Jednocześnie w znakomitej większości były to miniatury, najczęściej o wymiarach 8 x 10 cm, choć zdarzały się i mniejsze, np. 5,5 x 8,5 cm czy 6,5 x 9 cm. Niektóre z modlitewników ewoluowały z przeznaczonych dla dzieci i młodzieży w kierunku publikacji dla ogółu wiernych⁵⁵. Niewątpliwie pierwsze powojenne lata charakteryzowały się interesującą i bogatą propozycją modlitewników i mszalików dla dzieci i młodzieży, uwzględniającą przede wszystkim potrzebę nauczania uczestnictwa we mszy św., a w konsekwencji – również jej zrozumienia.

Bibliografia podmiotowa

1. ANIOŁ
Anioł Stróż : zbiór modlitw dla młodzieży i dzieci. – [B.m.: b.w], 1948. – 192 s.: il.; 9 cm.
2. BAJKO, Stanisław, ks.
Jezu kocham Ciebie: modlitwy małego Polaka / ks. Stanisław Bajko; [il. wyk. Edwarda Przeorska] . – Warszawa: Wydawnictwo Księża Jezuitów, 1947. – 256 s.: il.; 10 cm.
3. BAJKO, Stanisław, ks.
Jezu kocham Ciebie!: modlitwy małej Polki / ks. Stanisław Bajko; [il. wyk. Edwarda Przeorska]. – Warszawa: Wydawnictwo Księża Jezuitów, 1947. – 256 s.; 18 cm.
4. BAŃKOWSKA, Alojza
Różami uwieńczmy Jej skroń! / Alojza M. Bańkowska; il. Zofia Stanisławska – Howorkowa. – Poznań: „Albertinum” Księg. św. Wojciecha, [1948]. – 47 s.; 14 cm.

⁵⁵ Np. modlitewnik S. Tworkowskiego.

5. CHWALMY
Chwalmy Pana: zbiór modlitw i pieśni dla młodzieży szkolnej. – Katowice: Nakł. Kurii Diecezjalnej, [1945]. – 263 s.; 14 cm.
6. CHWALMY
Chwalmy Pana: zbiór modlitw i pieśni dla młodzieży szkolnej. – Katowice: Nakł. Kurii Diecezjalnej, [1948]. – 263 s.; 15 cm.
7. CZAJ, Franciszek, ks.
Mszalik dla młodzieży: tekst polski z objaśnieniami do prywatnego odmawiania i recytacji / zebr. i ułożył ks. Franciszek Czaj. – Poznań: Wydawnictwo Seminarium Zagranicznego, 1948. – 144 s.; 10 cm.
8. DLA CIEBIE
Dla Ciebie Jezu: najnowszy modlitewnik: zawiera obszerny zbiór nabożeństw i modlitw na wszystkie uroczystości kościelne w roku, a także modlitwy na każdy dzień tygodnia oraz duży wybór pieśni dla starszych i młodzieży płci obojga. – Wyd. najnowsze. – Częstochowa: „Polskie Zakłady Graficzne”, [19]48. – [4], 320 s.; 11 cm.
9. DZIECI
Dzieci uczestniczą we Mszy Świętej: [mszalik ... dla najmłodszej działy ... ułożony przez grono księży katechetów diecezji katowickiej]. – Katowice: Księgarnia św. Jacka, [1947]. – 36 s.; 9 cm.
10. DZIECI
Dzieci uczestniczą we mszy świętej: [mszalik ... dla najmłodszej działy ... ułożony przez grono księży katechetów diecezji katowickiej]. – Katowice: Księgarnia św. Jacka, 1948. – 36 s.; 16 cm.
11. ESTREICHEROWA, Elżbieta
Panie, naucz mnie się modlić!: książeczka do nabożeństwa dla chłopców / Elżbieta Estreicherowa. – Wyd. 3 przejrz. i uzup. – Kraków: Księgarnia Krakowska, 1947. – 224 s.; 11 cm.
12. ESTREICHEROWA, Elżbieta
Panie, naucz mnie się modlić!: książeczka do nabożeństwa dla dziewcząt / napisała Elżbieta Estreicherowa. – Wyd. 3 przejrz. i uzup. – Kraków: Księgarnia Krakowska, 1947. – 224 s.: il.; 10 cm.
13. LESZCZYŃSKA, Wanda
Anioł Stróż mówi: mszalik dla najmłodszych / oprac. Wanda Leszczyńska; il. wykonała s. Michaela. – Warszawa: Wydawnictwo S. Arcta, impr. 1947. – 31 s.; 13 cm.
14. M.N.
Promyk niebios: książeczka do nabożeństwa dla młodzieży / ułożyła M.N. [krypt.]. – Wyd. 3. – Kraków: skł. gł. J. Kurkiewicz, dr. 1949. – 237, [10] s.: il.; 9 cm.

15. MAŁY
Mały modlitewnik. – [Opole]: Administracja Apostolska Śląska Opolskiego, [1946]. – 166 s.; 14 cm.
16. MAŁY
Mały modlitewnik. – Opole: Wydawnictwo św. Krzyża, 1949. – 170, [5] s., [1] k. tabl.; 14 cm.
17. MAŁY
Mały modlitewnik / [przedm. ks. Bolesław Kominek]. – Opole: Wydawnictwo Diecezjalne św. Krzyża, 1946. – 155, [5] s.; 15 cm
18. MAŁY
Mały modlitewnik / [przedm. ks. Bolesław Kominek]. – Opole: Wydawnictwo św. Krzyża, 1948. – 170, [5] s.; 14 cm.
19. MAŁY
Mały modlitewnik dla młodzieży: wg modlitewnika ułożonego przez św. Jana Bosko do użytku Jego zakładów wychowawczych. – Kraków: Inspektorat XX. Salezjanów, 1945. – 72 s.; 12 cm.
20. MAZANEK, Jan, ks.
Przysięgam Jej: manualik dla użytku Sodalicyj Mariańskich uczennic / zebr. i ułożył X.J.K.M. – Kraków: Red. i Adm. „Cześć Maryi”, 1947. – 359, [6] s.; 12 cm.
21. MICHALSKI, Mieczysław, ks.
Pójdź za mną: bogaty wybór modlitw i pieśni dla młodzieży polskiej i dla wszystkich wiernych / ks. Mieczysław Michalski; [wstęp Piotr Stopniak; wstęp Florian Krasuski]. – [Lublin: b.w.], 1946. – 436 s.; 12 cm.
22. MODLITEWNIK
Modlitewnik dla młodzieży: książeczka do nabożeństwa. – Poznań: Wydawnictwo Księży Pallotynów, 1947. – 219 s.; 10 cm.
23. MSZA
Msza Święta: (modlitwy mszalne w wyjątkach dla młodzieży szkolnej). – [B.m.: b.w., 1948]. – 7, [1] s.; 13 cm.
24. MSZALNIK
Mszalik Henia ministranta: jak chłopiec w wieku szkolnym uczestniczy we mszy św. / oprac. siostry ze Zgrom[adzenia] Zmartwychwstania Pańskiego; il. Donata Pospieszalska. – [Poznań]: „Pallottinum”, dr. 1949. – 192 s.: il.; 15 cm.
25. OJCZE
Ojciec Nasz: zbiór modlitw, stacji, gorzkich żali i pieśni: dla młodzieży: dla płci obojga. – Wyd. 5, nowe. – Częstochowa: „Drukarnia Polska”, 194. – 192 s.: il.; 8 cm.

26. OSOBISTE
Osobiste poświęcenie się młodzieńca Boskiemu Sercu Jezusa. – Kraków: Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, [1948]. – 12 s.; 12 cm.
27. OSOBISTE
Osobiste poświęcenie się panny Boskiemu Sercu Jezusa. – Kraków: Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, [1948]. – 12 s.; 12 cm.
28. PIOTROWSKI, Czesław, ks.
Niech będzie Bóg uwielbiony: modlitewnik dla dziatwy szkolnej / ks. Czesław Piotrowski. – Poznań: [Księgarnia św. Wojciecha], 1945. – 240 s.; 12 cm.
29. PIOTROWSKI, Czesław, ks.
Niech będzie Bóg uwielbiony!: modlitewnik dla młodzieży / oprac. ks. Czesław Piotrowski. – Wyd. 2. – Poznań: Albertinum, [1947]. – 303 s.: il.; 11 cm.
30. SZAFRAŃSKI, Adam, ks. dr
Przy Jezusowym ołtarzu: modlitewnik dla młodzieży / ks. dr Ludwik Adam Szafrąński. – Kielce: Wydawnictwo Związku „Caritas” Diecezji Kieleckiej, 1946. – 251, [5] s.; 12 cm.
31. SZAFRAŃSKI, Adam, ks. dr
Przy Jezusowym ołtarzu: modlitewnik dla młodzieży / ks. dr Adam Ludwik Szafrąński; [il. Izy Borowskiej; części stałe Mszy św. w tł. oo. Benedyktynów; podwójne melodie ... w oprac. A. Chlondowskiego]. – Wyd. 2 uzup. – Kielce: Wydawnictwo Księgarni „Jedność”, 1948. – 293, [6] s., [3] k. tabl.: il.; 12 cm.
32. SZAFRAŃSKI, Władysław, ks. dr
Zbiór modlitw i pieśni kościelnych ze specjalnym uwzględnieniem modlitw ucznia(nnicy) w czasie Mszy św. szkolnej / ks. dr Władysław Szafrąński. – Wyd. 2 rozsz. – Włocławek: [b.w.], 1946. – 78, [2] s.; 15 cm.
33. TRZYLETNIA
Trzyletnia Jadwinia w kościele: książeczka do nabożeństwa dla dzieci nieumiejących jeszcze czytać. – Poznań: Wydawnictwo Księży Palloty-nów, 1947. – 45 s.; 12 cm.
34. TWORKOWSKI, Stanisław, ks.
Ciebie, Boga chwalimy: mszalik / ks. St. Tworkowski. – Wyd. 7 uzup. – Warszawa: E. Kuthan, [1946]. – 773 s.; 14 cm.
35. TWORKOWSKI, Stanisław, ks.
Ciebie Boga chwalimy: mszalik, modlitewnik / [oprac.] ks. St. Tworkowski; [il. wykonała Edwarda Przeorska]. – [Wyd. 8]. – Warszawa: Wydaw. Księży Jezuitów, 1949. – [4], 828 s.: il.; 14 cm.
36. W SŁUŻBIE
W służbie Jezusa: modlitewnik dla dzieci szkolnych. – Mysłowice: Katolicki Urząd Parafialny, 1947. – 95 s.; 10 cm.

Streszczenie

W artykule szczegółowo omówiono mszaliki i modlitewniki dla dzieci i młodzieży opublikowane w Polsce w latach 1945-1949. W bibliografii zamieszczono 36 tego typu pozycji. Najwięcej z nich (22) ukazało się w latach 1947-1948. Teksty publikowały głównie wydawnictwa jezuitów z Warszawy i Krakowa (Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy) oraz wydawnictwo św. Wojciecha z Poznania. Aktywne były wydawnictwa na Śląsku, księgarnia św. Jacka w Katowicach i wydawnictwo św. Krzyża w Opolu. Wyróżnikiem tego gatunku jest wielofunkcyjność, łączy on w sobie różne formy przekazu. Prezentowany zbiór został podzielony ze względu na adresatów na: 1. modlitewniki ogólne, dla wszystkich dzieci, ta grupa tekstów jest największa, 2. modlitewniki dla specjalnych odbiorców – np. ministrantów, członków organizacji i stowarzyszeń religijnych, np. Sodalicji Mariańskiej, 3. wyróżniono modlitewniki publikowane osobno dla chłopców i dziewcząt, 4. jako ostatnią grupę opisano dwa mszaliki dla najmłodszych dzieci w wieku 3 oraz 4-6 lat.

Słowa kluczowe: Historia – modlitewnik – mszalik – dzieci – młodzież – 1945-1949 – Polska.

Summary

History, prayer book, children, young adult, 1945-1949, Poland

The article presents in details prayer books for children and young people published in Poland in the period 1945-1949. The bibliography contains 36 such items. Most of them (22) were published in the period 1947-1948. Texts were published mainly by Jesuits' Publishing Houses in Warsaw and Krakow (Publishing Apostolate of Prayer) and St. Wojciech Publishing in Poznan. They were active in Silesia publishing, bookstore St. Jack in Katowice and publishing St. Cross in Opole. A characteristic feature of this species is versatility, it combines various forms of media. The entire collection has been divided due to recipients: 1. general prayer books for all children (the largest group of texts), 2. prayer books for special audiences - eg. the acolyte, members of church organizations and associations, for example Sodalicja Mariańska, 3. distinguish prayer books published separately for boys and girls, 4. as the last group there are described two prayer books for children ages 3 and 4-6 years.

Key words: History – prayer book – children – young adult – 1945-1949 – Poland.